

הקדמה

אדריאנה קמפ, טליה שיף, רמי קפלן*

בפתח הדבר לגיליון הראשון של סוציולוגיה ישראלית, ב־1998, כתב העורך המייסד ליאון שלף ז"ל: "כתב־עת זה, סוציולוגיה ישראלית, בא לעולם בעת משבר עמוק בחברה הישראלית, הנאבקת על דמותה וערכיה". כיום, כאשר כתב העת מציין חצי יובל, החברה שוב במשבר. אבל מהו אותו משבר עמוק שעליו דיבר שלף, והאם מדובר כעת באותו משבר, שרק הלך והחריף עם השנים? האם מדובר באותם ססעים בין יהודים וערבים, חילונים, דתיים וחרדים, אשכנזים ומזרחים, ותיקים ומהגרים, פריבילגים ופריפריאליים, ניידיים ונייחים, ססעים שהמשיכו להתרחב עד שהולידו את השבר הזהותי והחברתי הפוקד אותנו כעת? או שמא זהו משבר מסוג חדש? האם הוא שונה מאלה שקדמו לו, מאחר שהססעים בין השחקנים בחברה בישראל התפתחו לכדי מאבק איתנים על עצם חוקי המשחק – איך משחקים ולפי אילו חוקים, מי רשאי להשתתף ובאילו תנאים, ומי הסמכות הקובעת? העובדה שהעומדים משני צידי המתרס של המאבק הנוכחי – נגד המהפכה המשטרית ובעדה – תופסים עצמם כמגיני הדמוקרטיה (אלה מפני "הדיקטטורה" של נתניהו ובן גביר, אלה מפני "דיקטטורת בג"ץ") ממחישה את הקרע הרדיקלי החוצה את החברה בישראל. על התקדימיות של המשבר הנוכחי אפשר ללמוד גם מכך שלראשונה זה 75 שנה התעוררה בישראל מחאה אזרחית אדירת ממדים שבמוקד שלה נמצא המאבק למען הדמוקרטיה.

מובן ששאלת הגדרתו של המשבר משתנה לפי המקום החברתי, הפוליטי, הלאומי, הדתי והמגדרי של מי שמבקש להגדירו. יש מי שמדגישות את המאבק למען המשך הדמוקרטיה הליברלית המוגבלת שנהגה עד כה. יש מי שמתמקדות בקבוצות שהשלטון בישראל מעולם לא העניק להן זכויות והגנה ולא ראה בחבריהן אזרחים שווי זכויות. ואמנם, עד כה נמנעו ערבים, יוצאי אתיופיה ומזרחים רבים מהשתתפות במחאה למרות התנגדותם לעיקרי הרפורמה. רבים ורבות טוענים גם שהקריאה לדמוקרטיה ריקה כל עוד היא אינה כוללת קריאה לסיום השליטה הישראלית בשטחים, לחלוקה מחודשת ושוויונית של משאבים, לחופש דת מלא ולחופש מדת; שהמאבק חסר סיכוי, כי החזונות של משתתפיו כה רחוקים זה מזה עד שאי אפשר לגשר ביניהם. מול טענה זו יש מי שגורסות שהמסקנה המתבקשת אינה הימנעות מהשתתפות פעילה במאבק למען הדמוקרטיה, אלא בדיוק להפך – מאמץ אדיר להשתתף במאבק ולשתף בו בקבוצות נוספות.

הסוציולוגיה מלמדת אותנו שמשברים מאופיינים לא רק בריסוק מוסדות ודפוסים קיימים, אלא גם בהזדמנות נדירה להבניה תרבותית חברתית מחודשת ומודעת. הסיבה

* פרופ' אדריאנה קמפ, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, בית הספר ללימודי חברה ומדיניות, אוניברסיטת תל אביב

ד"ר טליה שיף, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והחוג ללימודי עבודה, אוניברסיטת תל אביב

ד"ר רמי קפלן, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והחוג ללימודי עבודה, אוניברסיטת תל אביב

לכך היא שמשברים דורשים מאיתנו התבוננות ביקורתית ולעיתים כואבת בדפוסים חברתיים שהפכו בשגרה לשקופים ולמוכנים מאליהם. במקרים רבים, עצם המאבק המשותף נגד כוח שנתפס כמדכא וכמושחת עשוי ליצוק בו תוכן חדש וליצור שפה משותפת לנאבקים ולנאבקות, ואף לאפשר להם לגבש חזון משותף. לשם כך מן ההכרח שההשתתפות במאבק למען הדמוקרטיה תהיה מקיפה ומכילה ככל האפשר. אלא שבאופן פרדוקסלי, כדי להרחיב את מעגלי המחאה עלינו להתעקש לעסוק דווקא בנושאים הכואבים ביותר, דווקא בנושאים השנויים במחלוקת: הפרדת הדת מהמדינה, מצב הכיבוש, זכויות הפלסטינים אזרחי ישראל, מדיניות הגירה וזכויות פליטים, זכויות נשים, להט"בים ומיעוטים. וההתעוררות האזרחית רבת העוצמה המתרחשת בחודשים האחרונים, המביאה מדי שבוע מאות אלפי אנשים להשתתף בהפגנות ובמחאות אזרחיות נגד ההפיכה המשטרית, יוצרת הזדמנות לדיון אמיתי, אמיץ, רפלקטיבי ורווי מחלוקת על זהותה, דמותה וחזונה של החברה הישראלית.

תפקידם של מדעי החברה אינו רק ללמוד את החברה לשם עצם הלימוד. עליהם גם להתחקות אחר מקורות השסע הדתי, החברתי והלאומי, לייצר שיח אזרחי מדעי בנושאים הבוטחים העומדים במוקד השסע הזה ולתת קול לחזונות השונים של החברה בישראל, ומתוך כך אולי גם לעזור בפתרונם. מחויבות מחקרית כזאת מעלה שאלות מורכבות בנוגע לתפקידה של סוציולוגיה ציבורית, בנוגע לגבול שבין כתיבה מדעית לכתיבה פוליטית מגויסת ובנוגע לתפקידה של האקדמיה בתקופת משבר: כיצד יוצרים במה מכילה, שמאפשרת ואף מעודדת שיתוף של מגוון דעות ותפיסות, מתוך הבנה שאי-נקיטת עמדה אינה אפשרות קבילה ושמחויבותנו באקדמיה היא להיאבק על הדמוקרטיה, להגן עליה ולשפר אותה.

יצירת דיון כזה היא עניינו של גיליון החירום שלפניכם, שכותרתו "סוציולוגיה של משבר משטרי". כחודש לאחר פרוץ המחאה, בפברואר 2023, פנינו לכמה עשרות סוציולוגיות וסוציולוגים בישראל וביקשנו שיכתבו בתוך זמן קצר, מנקודות מבטם המקצועית, מאמר מחקרי שישב על השאלות הבאות או לפחות על חלקן: מהו המשבר, מהם מקורותיו החברתיים, מה צפויות להיות תוצאותיו החברתיות, מה נדרש כדי לצאת ממנו, ומה תפקידה של הסוציולוגיה בשעה זו. ביקשנו מאמרים חדשניים הכוללים ניתוח סוציולוגי מבוסס נתונים, במטרה לייצר תגובה מהירה של הסוציולוגיה הישראלית למצב, אשר תספק השראה לכלל הקהילה הסוציולוגית, ומעבר לכך, תתרום זווית סוציולוגית מובחנת ובעלת ערך לשיח הציבורי ושיח המדיניות הכללי. לשמחתנו ולהתרגשותנו, רבים ורבות נענו ליוזמה והתגייסו למשימה. התוצאה, לדעתנו, מרהיבה: 20 מאמרים רוויים בתובנות על מגוון רחב של נושאים, שצירופם יוצר תמונה עשירה ומאלפת של מדעי החברה על המשבר. נסקור כעת את מאמרי הגיליון, שקיבצנו תחת ארבע תמות עיקריות: הניגודים המבניים שהמשבר מבטא וחושף, המאבק ההגמוני המונח ביסודו, ניתוח תנועת המחאה, והמשבר המשטרי בראי מוסדות חברתיים מרכזיים כגון החינוך, שוק העבודה והצבא. בסקירה להלן חלק מן המאמרים יוזכרו תחת כמה תמות.

המשבר המשטרי דרך ניגודים מבניים

הנחת המוצא המשותפת למרבית הכותבים והכותבות היא שהמשבר הנוכחי אינו שבר או אירוע חד-פעמי המנותק מתהליכי עומק שקדמו לו. בדיון על מקורות המשבר, חלק גדול מהמאמרים הקדישו תשומת לב מיוחדת לניגודים מבניים המכוננים את משטר האזרחות בישראל ואת החוזה הדמוקרטי השברירי שלה – ניגודים בין עקרונות דמוקרטיים ובין מורשת קולוניאלית התיישבותית; בין דמוקרטיה לכיבוש; בין דת למדינה; בין היררכיות אתניות, גזעיות ומגדריות ובין אזרחות; בין חברה אזרחית לחברה חמושה. כל אלה מתאפיינים בחיכוך תמידי בין הגיונות פעולה מוסדיים, השקפות עולם אידיאולוגיות ופרויקטים הגמוניים שונים בתכלית. מן הזווית הזאת, המשבר הנוכחי והמחאה שניצתה בעקבות מהלכי השלטון הם רגע פוליטי שחשוב להעריך בו מחדש את המבנים המורששים של המשטר החברתי והפוליטי בישראל; לבחון את תפיסת המשבר מנקודת מבטן של קבוצות חברתיות מודרות או מנוכרות ושל קבוצות שמתנגדות למחאה; ולמקם את המפנה הסמכותני בישראל בהקשר היסטורי, טרנס-לאומי וגלובלי.

במוקד הדיון עומד העיוורון של המחאה כלפי ניגודי עומק שמכוננים את משטר האזרחות המדורג והמפוצל בישראל. ארי' סבאע-ח'ורי רואה במשבר ובמחאה רגע פוליטי חשוב אך מוחצץ. סירובם של מארגני המחאה וחלק ניכר ממשתתפיה להכיר בקשר בין עליית הסמכותנות הפופוליסטית המדירה ובין מיסודו של משטר העליונות הקולוניאלית היהודית מאז 1948 הוא ביטוי של תודעה מפוצלת שמזינה את קבוצת הרוב, תודעה שמבקשת מדינה דמוקרטית ליהודים ומדינה קולוניאלית לילידים הפלסטינים, ומשקף את האינטרס שלה לשעתק את מדרג הפריוילגיות. מאמרה של סבאע-ח'ורי מדגיש את החשיבות שבהבנת משבר הדמוקרטיה היהודית מתוך דיאלקטיקה היחסים בין קבוצת הרוב לקבוצת המיעוט הילידית. לטענתה, את עליית הפופוליזם של הימין הקיצוני והפרויקט הרדיקלי של מיסוד העליונות היהודית שהוא מבקש להוציא לפועל (המתבטא בחוק הלאום, בשיח אובדן המשילות ועוד) צריך להבין מתוך פרספקטיבה יחסותית לשינויים שהתחוללו במעמד האזרחי של פלסטינים בישראל המתבטאים בעלייתו של מעמד ביניים ובהגברת נוכחותם של הפלסטינים במרחב הציבורי והפוליטי.

עיוורון ונראות יתר של ניגודים נדונים גם אצל יעל ברדה וסיגל נגר-רון. ברדה מצביעה על מכלול המהלכים המשפטיים והבירוקרטיים שקדמו ל"רפורמה המשפטית" של הממשלה הנוכחית, אשר שינו את החוזה האזרחי בין המדינה לאזרחים הפלסטינים. לטענתה, "ההפיכה המשטרית" שהציבור הליברלי יוצא נגדו הוא הצד השני של מהפך משטרי גורף השולל באופן הדרגתי את מעמדם האזרחי של אזרחים פלסטינים ומשמיט את קו ההגנה המהותי העיקרי השמור לאזרחים ילידים בהקשר פוסט-קולוניאלי: הגנה מפני גירוש. מהפך משטרי זה אינו ניצב במרכז המחאה. למעשה, העובדה כי המאבק על האזרחות הליברלית של היהודים מתנהל במקביל לשלילת האזרחות הקולוניאלית של הפלסטינים בישראל ממחישה את תפקידו המרכזי של שלטון החוק בקיום ההפרדה בין ישראל הקולוניאלית לישראל הליברלית. הפגיעה במעמדו של בג"ץ ובעקרון הפרדת הרשויות מאיימת על האפשרות לשמר את הדואליות הזאת. כך, כמו סבאע-ח'ורי, גם

ברדה טוענת כי פערי האזרחות בין יהודים לפלסטינים שבים ומכים בצד המואר, גם אם המדומיין, של הדמוקרטיה הליברלית, ומשחיתים אותה.

העיוורון כלפי ניגודי העומק שבבסיס המשבר והמחאה מייצר גם צורות שונות של נוכחות/נפקדות בקרב אזרחים יהודים. נגדירן כותבת על נראות היתר של מזרחים בשיח של תומכי הרפורמה, הרואים במזרחים "נכס אלקטורלי", ובשיח של מתנגדי ההפיכה המשטרית, הרואים בהם "בעיה". היא מציבה חידה מרתקת: כיצד קרה שהמשבר, שמקורו במאבק פוליטי בין אליטה לאומנית-דתית לאליטה ליברלית חילונית, נצבע בצבעים אתניים? לטענתה, לסימון המזרחים כתומכים במהפך הלא ליברלי הנוכחי יש היסטוריה ארוכה (ומופלאה) בפוליטיקה של ידע ותיוגים של מדעני חברה, תקשורת ופוליטיקאים, ושורשים עמוקים בשיח האוריינטליסטי של משטר האזרחות הרפובליקני הניזון מייצור מדרג סימבולי וחברתי בין קולקטיביים אתניים, הפעם דרך הבחנה מהותנית בין מזרחים לא ליברליים לאשכנזים ליברליים ובין שוחרי דמוקרטיה לשוחרי דיקטטורה.

לצד האלימות הסימבולית, החוצה את החברה היהודית ומזינה את המשבר המשטרי מצד תומכי יוזמות החקיקה ומתנגדיהן, ניצבת גם האלימות הפיזית של כוחות אזרחיים חמושים והאיום שלה על החוזה האזרחי עם מוסדות המדינה. אלימות חמושה אינה זרה לחברה המיליטריסטית בישראל, המעורבת בסכסוך לאומי ארוך ומנהלת משטר כיבוש זה יותר מחמישה עשורים. איתן אלימי מפנה את הזרקור אל הפיכתה של תופעת תג מחיר מטקטיקה לאסטרטגיית מאבק אלים, ורואה בכך ביטוי אך גם זרו של המשבר המשטרי. תהליך זה, שראשיתו ביישום תוכנית ההתנתקות ב-2005, מצביע על הקצנה אידיאולוגית משיחית בקרב קבוצות שמתנתקות מתנועת ההתנחלות וממסגרות אחרות, והוא כרוך בשלילת הלגיטימיות של המדינה וסוכניה ובמיצובם כיעד שיש לפגוע בו. אסטרטגיית תג מחיר, שהיא עצמה ביטוי לקיומה של *uncivil society* שמתאפשר במצב של כיבוש מתמשך, קשורה בכמה אופנים למהפך המשטרי. כפי שהניתוח הסוציו-היסטורי של אלימי מראה, התבססות התופעה הייתה בין הגורמים שתורמו לגיבוש יוזמת המהפכה המשפטית ולקידומה, ופרויקט ה"משילות" של הקואליציה הנוכחית, המנרמל את הכנסתן של פרקטיקות הכיבוש הנהוגות בשטחים אל תוך ישראל, רומז כי התופעה יכולה להתרחב אם ימומשו יעדי המהפכה (ראו גם מאמרו של יגיל לוי בגיליון זה).

ניגודי העומק המפרידים בין יהודים, ואף בינם ובין המדינה, אינם עוצרים בגבולות האזרחות והריבונות. סוגיה נוספת בגיליון היא מיקומו של המשבר המקומי בזירה הטרנס-לאומית והגלובלית. אופיר עכו טוען שבהקשר של לאומיות שבות (*homeland nationalism*), מהפך בחוזה האזרחי משפיע גם על אזרחים פוטנציאליים בקהילות התפוצה. מאמרו דן במשמעות מרחיקת הלכת הנגזרת מתמורות במבנה האזרחות בישראל – שראשיתן בחוק הלאום מ-2018, אשר הגדיר את ישראל פורמלית כמדינת הלאום של העם היהודי – על שרטוט הגבולות של העמיות היהודית. הפרת האיזון בין הגדרות אורתודוקסיות קשיחות של מיהו יהודי ובין הגדרות ליברליות של יהודיות יוצרת חיץ, ואף אפשרות לשבר של ממש, בין מדינת ישראל ליהודי התפוצות, ובעיקר יהודי ארצות הברית, הדבקים בתפיסות ליברליות של יהדות ויהודיות. באופן אירוני, המהפך המשטרי שחלק מהכותבות קושרות אותו לביצור העליונות היהודית עלול להביא לאובדן אחד מבסיסי התמיכה העיקריים לגיטימציה של ישראל כמדינת היהודים.

בהתחזקות הפוליטית והאידיאולוגית חוצת הגבולות של כוחות דתיים שמקדמים סדר יום שמרני עוסקת גם מיכל פרנקל, הדנה במפנה האי-ליברלי בישראל מזווית מגדרית ופמיניסטית. מעמדן של נשים הוא כמובן נייר לקמוס ליחסים הטעונים בין דת ומדינה, ומן הסתם גם לבחינת טיב הדמוקרטיה. מן הזווית הזאת, ההפיכה השלטונית בישראל היא גם הפיכת נגד מגדרית, אנטי-פמיניסטית ואנטי-פרוגרסיבית המבקשת להשיב את הסדר הפטריארכלי על כנו (ראו גם מאמרה של אפרת הרצברג-דרוקר). אולם כפי שפרנקל מראה במאמרה בניתוח מאיר עיניים, הרטוריקה והפרקטיקה המקודמות בישראל – הקוראות להחלשת הקול הפמיניסטי ולמיגור הישגיו, להרחקת נשים ממוקדי הכוח, לחיזוק תפקידן המסורתי במשפחה ההטרונורמטיבית ולהפקרתן במאבק נגד אלימות – לקוחות כמעט כלשונן מתבנית שנוסחה בתנועות אי-ליברליות בארצות הברית, בהונגריה, בפולין, ברוסיה ואף במערב אירופה ובצפון אירופה, שבהן סוגיות מגדריות משמשות כוחות שמרניים דתיים כדי לגייס תמיכה בסדר יום אנטי-ליברלי ואי-ליברלי. גם כאשר סוג הקשר שנוצר בין אי-ליברליזם לדת הוא תלוי הקשר ומבטא תגובה מקומית לסתירות הפנימיות של הליברליזם עצמו, המבט המגדרי שפרנקל מביאה מאפשר להבין את הסוציולוגיה של המהפך המשטרי בישראל כחלק מתגובת הנגד הגלובלית כלפי התרחבות הליברליזם כאידיאולוגיה וכאוסף פרקטיקות חברתיות, וגם כלפי סתירותיו.

הסתירות הפנימיות של הליברליזם הישראלי המקימות את הגולם הסמכותני והפופולריזם המדיר הן מוקד הדיון במאמרה של אריקה וייס. לדידה של וייס, התעוררותו של ציבור רחב שיוצא לרחובות בשם הגנה על מעוזי הליברליזם המקומי, ובראשם בית המשפט הגבוה לצדק, בלי לשאול מדוע חלקים גדולים של הציבור דוחים עקרונות ליברליים היא חלק מהותי של המשבר, ולא אפשרות בת קיימא לפתרוננו. לטענתה, שורש המשבר המשטרי אינו נעוץ בליברליזם חסר של הדמוקרטיה המקומית אלא בכשל המובנה של הליברליזם, שאינו מכיר בסוגי ההדרה והאתנוצנטריות שלו עצמו. אי-יכולתם של מעוזי הליברליזם לפעול לפי עקרונות קבלת האחר והכלתו באה לידי ביטוי חריף במפגשים הטעונים בין בית משפט הגבוה לצדק ובין ציבורים שתביעותיהם והשקפת עולמם הרוחנית, האמונית והזהותית חורגות מהזרם המרכזי הליברלי. תחושת הניכור והנטישה שחשים ציבורים גדולים שאינם מוצאים מזור בצדק הליברלי, "החלק שאין לו חלק" בחזון הליברלי, היא כמובן קרקע פורייה לעליית הפופולריזם הסמכותני בהווה ובעבר. וייס מסכמת בקריאה לנטוש את הליברליזם כדי להציל עקרונות של שוויון, סובלנות והכרה בשונה.

המשבר המשטרי בהקשר המאבק ההגמוני

קבוצה רחבה של מאמרים שופכת אור על ההקשר הסוציו-פוליטי העמוק של המשבר המשטרי: שורשיו במאבק ההגמוני המתמשך בין קבוצות דומיננטיות ובלוקים חברתיים על קווי המתאר של התרבות הפוליטית בישראל. מזווית זו, השינויים המשטריים שמקדמת ממשלת ה"ימין המלא" מתפרשים כנקודת כניסה למהלך רחב ומרחיק לכת להשליט בישראל סדר אתי-פוליטי חדש, שהכותבים מאפיינים בדרכים שונות אך מתלכדות כ"אתוס יהודי-אתני", "פרויקט אי-ליברלי", "תפיסה אתנו-תרבותית מדירה של דמוקרטיה", "פרויקט הגמוני של עליונות יהודית" ועוד.

מאמרו של אורי רם, הסוקר את תולדות חילופי ההגמוניה בחברה הישראלית מאז תקופת היישוב היהודי ועד היום, מדגיש את הפן המשכי של המשבר הנוכחי, המבטא התפרצות מחודשת של המאבק המתחולל מאז שנות השבעים בין גושי הימין והשמאל ובין האתוסים ההגמוניים שהם מקדמים – היהודי-אתני והדמוקרטי-ליברלי. לצד ההמשכיות, אחדים מהכותבים מסבירים את הרגע הנוכחי כתוצאה של התפתחות חדשה במאבק ההגמוני: עלייתה מאז שנות האלפיים של פוליטיקה ימנית מסוג חדש. דני פילק ואמית אביגור-אשל מכנים זאת במאמרם "פופוליזם מדיר": הימין מאמץ תפיסה שלפיה הוא מייצג את רצון "העם" (היהודי), אך זה אינו מתממש בגלל סדר היום האוניברסלי שמשליטות "האליטות", המשרתות אינטרסים זרים וקבוצות חיצוניות, בעוד שרצונו "האמיתי" של העם הוא להדיר קבוצות חיצוניות. ההתקפה הנוכחית על מוסדות הליברליזם החוקתי מיועדת להשליט את התפיסה המדירה. רמי קפלן ואילון טוהר טוענים כי מקורו של המשבר הוא במפנה האפיסטמולוגי והאסטרטגי שביצעו תנועת ההתנחלות והימין הרדיקלי בתגובה לנסיגה מרצועת עזה ב-2005 (נושא שעוסק בו גם מאמרו של אלימי). מאחר שממשלת הליכוד היא שביצעה את ההתנתקות, הימין הסיק שהשמאל ממשיך לשלוט בסדר היום ובערכים הקולקטיביים אף שאינו נמצא בשלטון. הימין החל לתפוס את עצמו ככוח קאונטר-הגמוני והתארגן למלחמת חפירות גרמשיאנית לעקירת "האליטה", והשתמש לשם כך גם בעוצמה שלטונית, עד לרגע הנוכחי. פרשנותה של מיכל פרנקל מדגישה את ההקשר הגלובלי שבתוכו התגבש המהלך הנוכחי: עליית התנועה האי-ליברלית העולמית. לטענתה, "הפיכת הנגד המגדרית" שמקדמת הקואליציה הנוכחית אינה רק תוצאה של מגמות מקומיות כגון התחזקות המפלגות הדתיות, אלא היא מאפיין חוצה גבולות של מהפכות משטריות אי-ליברליות כמו בהונגריה ובפולין. הכוחות האי-ליברליים חורטים על דגלם את האג'נדה האנטי-מגדרית משום שהדבר מאפשר להם לגייס תמיכה רחבה בקרב אוכלוסיות שמאומיות מהפרוגרס המגדרי, ובפרט גברים מן המעמדות הבינוניים והנמוכים.

כמה מהמאמרים מפנים את המבט אל הצד השני במאבק ההגמוני – אל הקבוצה החילונית-ליברלית. כותביהם עושים זאת מתוך זיקה מפורשת לתזת קץ שלטון האחוסלים של ברוך קימרלינג, שמעמדה כקלאסיקה של סוציולוגיה ישראלית ממשיך להתחדד.¹ קפלן וטוהר מתעמתים עם טענת הימין הפופוליסטי, המצדיקה את מהלכיו נגד ערכים ומוסדות ליברליים בחברה, על כך שה"אליטה הליברלית" או "האשכנזית" שולטת במדינה. הם מתארים כיצד קבוצת החילונים הליברלים (מצביעי השמאל והמרכז) אכן פריבילגית ונהנית מיתרונות רבים, אך הפריבילגיות הפריעה לקבוצה לייצר תמיכה רחבה לפרויקט ההגמוני שלה, שלצד זאת לא קיבל את תמיכתה של אליטת ההון. מכאן שבניגוד לטענת הימין אין מדובר בקבוצה הגמונית, אך אי-השוויון בחברה מאפשר את הצגתה ככזאת ומסכל את תחיית הפרויקט הליברלי. בשעה שהפרויקט הזה קופא על שמריו, מאמרו של נסים ליאון מפנה את המבט לעלייתן של מפלגות המרכז ולאתוס הממלכתיות המחודש שהן מקדמות. "פופוליזם ממלכתי" זה הצליח לאחד מגזרים שונים ומשונים בחברה הישראלית לכדי בלוק שולט בזמן "ממשלת השינוי" של נפתלי בנט ויאיר לפיד, אך ההסדר הזה היה

1 ראו גם קימרלינג, ברוך. (1999). מדינה, הגירה והיווצרותה של הגמוניה (1948-1951). סוציולוגיה

שברירי וקצר מועד. האם לאתוס הממלכתי, שליבו במעמד הביניים היהודי הגבוה ואשר כרגע מאפשר לו "להתגזר", יש מה להציע לקבוצות אחרות בחברה?

מאמרו של יוכל פיינשטיין על יקיצת האתנו-רפובליקניזם בצל המשבר המשטרי מציע קריאת כיוון. לפי ממצאיו העדכניים של פיינשטיין, כ-60% מהציבור היהודי בישראל (שבין המרכז לימין המתון) מזדהים עם שיח האזרחות האתנו-רפובליקני המדגיש לאומיות יהודית ממלכתית. על כן אין להתפלא שתנועת המחאה אימצה את השיח האתנו-רפובליקני כמסגרת זהותית-רעיונית - שכן זהו המפתח לגיוס תמיכה רחבה בחברה היהודית - אך המחיר הוא הדרת הציבור הלא-יהודי מחזונה ומשורותיה. הרפובליקניזם קורץ ליהודים רבים, לפחות בשעת משבר, אך הוא מגביל את פוטנציאל הדמוקרטיזציה של המחאה משום שהוא משכפל את הקשר הוותיק בין אתניות ולאומיות ובין אזרחות וזכויות (בעניין זה ראו גם את מאמריהם של יפעת גוטמן ולב גרינברג). האם יש חזון שיוכל ללכד את מרב היהודים והלא-יהודים בחברה הישראלית לכדי בלוק אחד, חרף מערכת השסעים המורכבת שביניהם?

מחקרם של יצחק ששון ויוסי הרפז תורם תובנות לדיון בשאלה זו. ששון והרפז מספקים מפה של חמשת ה"שבטים", הפלגים הדמוגרפיים-פוליטיים המרכזיים, המרכיבים את החברה הישראלית: יהודים חילונים, מסורתיים, דתיים-לאומיים, חרדים וערבים. מסקנה מרכזית אחת מן הניתוח היא כי על אף היחלשותה של הקבוצה החילונית בתחום הפוליטי, היא ממשיכה להוביל בכל התחומים האחרים (גודל הקבוצה, רמת ההשכלה וההכנסה, ושיעורי ההשתתפות בכוח העבודה ובשירות הצבאי). מכאן שבלוק הגמוני אלטרנטיבי לזה ששולט כעת (בהובלת הקבוצה הדתית-לאומית) יוכל להתגבש רק סביב הקבוצה החילונית, אך בתנאי שתהיה מסוגלת להציע חזון מלכד. ששון והרפז מוצאים גם שהגידול בכוחה הפוליטי של הקבוצה הדתית-לאומית אינו נובע מגידול דמוגרפי, ושהגידול הדמוגרפי של החרדים אינו מוביל לגידול בייצוגם הפוליטי. מכאן שתזת הדטרמיניזם הדמוגרפי, שלפיה השלטון מובטח לבלוק הדתי-ימני בזכות יתרון דמוגרפי הולך וגדל, אינה נתמכת בנתונים; שאלת מאזן הכוחות בחברה היא מורכבת ופתוחה הרבה יותר. גם מאזן הנאמנויות פתוח יותר ממה שנהוג לחשוב, לפי נגררון, שכאמור מערערת במאמרה על זיהויים של המזרחים עם הימין וטוענת כי הוא נשען על עובדות רעועות ומובנה כנרטיב על ידי הימין והשמאל גם יחד, כל אחד מסיבותיו הוא.

קריאת ההפיכה המשטרית דרך תנועת המחאה

התמה השלישית שדרכה אפשר להבין את מהותו ומקורותיו של המשבר היא בחינת השיח והמאפיינים של תנועת המחאה, שהתעוררה בתגובה לניסיון של ממשלת נתניהו לחולל שינויים מרחיקי לכת במבנה המשטרי של מדינת ישראל. ניתוח זה מלמד על העבודה הפרשנית הרבה הכרוכה בהפיכתם של שינויים חוקתיים קונקרטיים לסמל של קץ הדמוקרטיה והחלתה של דיקטטורה דיסטופית. אורי שורץ טוען במאמרו שהצלחתם של מארגני המחאה לסחוף מאות אלפי אזרחים ולהקים את תנועת המחאה הגדולה בתולדות ישראל טמונה בדרך שבה בחרו למסגר את המושג המופשט דמוקרטיה: במקום רצף של צורות שלטון, המשיגו מארגני המחאה את הדמוקרטיה כמצב בינרי של יש מוחלט או היעדר מוחלט. תפיסה זו באה לידי ביטוי בסיסמה שחזרה שוב ושוב ברטוריקת המחאה -

"אין חצי דמוקרטיה". מסגור בינרי זה שימש את הנהגת המחאה להבנות את השינויים המשטרניים המוצעים כחציית גבול מדמוקרטיה שלמה לדיקטטורה שלמה, ולייצר תחושה של חורבן מתקרב. מאמרו של נסים ליאון מתחקה אחר הצלחתם של מארגני תנועת המחאה להמשיג את תוכנית הרפורמה כאיום קיומי על הדמוקרטיה ולהציג את עצמם כנציגי הזהות הלאומית, הליברלית, המודרנית והחילונית מול זהות יהודית-אתנו-לאומית משיחית של מחוללי הרפורמה. ליאון מראה כיצד העבודה הפרשנית של מובילי המחאה אפשרה להפוך את הפחד ארוך השנים מפני קץ הדמוקרטיה, קץ החיים החילוניים וקץ הליברליזם למציאות דיסטופית ולסדר יום פוליטי של ממש בישראל.

אלא שההמשגה הבינרית של דמוקרטיה שלמה ודיקטטורה שלמה היא גם זו שחיבה את המוחים והמוחות להציג את הסדר הקיים, המאויים על ידי כוחות דיקטטורים אפלים, כדמוקרטיה מלאה שרצוי ונכון לשאוף לשמרה. לטענתה של יפעת גוטמן, החזון הדמוקרטי שמארגני המחאה הציבו מול הדיקטטורה הדיסטופית לא כלל אג'נדה רדיקלית פוסט-לאומית ופוסט-ציונית אלא ביטא כמיהה לשימור הסטטוס קוו והממלכתיות. כך למשל, מטה המאבק ביקש לצקת תוכן במושג המופשט דמוקרטיה באמצעות החייאה של הציונות הקלאסית וניכוס הממלכתיות, ולשם כך קרא לשמר את המוסדות הקיימים ובראשם בית המשפט העליון ומגילת העצמאות (ראו גם את מאמריהם של פיינשטיין ושל ליאון). במובן זה, המחאה קידמה זהות והכרה לאומית שמבקשת דמוקרטיה ליהודים בלי לערער על העדפת היהודים ועל אי-שוויון ללא יהודים. כפי שלב גרינברג מראה במאמרו, המוחים תפסו את השינויים הקואליציוניים כמאיימים בדיוק מפני שאלה ערערו על הסטטוס קוו ועל ההבחנה הפוליטית והקונספטואלית בין המשטר הדמוקרטי בתוך גבולות 1967 למשטר הצבאי בשטחים הכבושים. מודעותם של המפגינים לסכנות האורבות למשטר אם אכן תימחק ההבחנה הזאת בידי הממשלה היא שמסבירה, לטענתו של גרינברג, מדוע דווקא הצבא הוא שיצא נגד הפיכה המשטרית, וכיצד רובם המכריע של האזרחים המפגינים ממשיך להתעלם מהשליטה הצבאית בפלסטינים.

הניתוח של שיח תנועת המחאה, והעבודה הפרשנית של ניכוס סמלים ויציקת תוכן חדש במושגים מופשטים ושנויים במחלוקת, שופכים אור על המתח האינהרנטי הטמון במושגי הפיכה המשטרית והמשבר. מצד אחד, כפי שמראים היטב התורמים והתורמות לגיליון זה, אי-אפשר להבין את עוצמת האיום שהמוחים מייחסים למהלכי הקואליציה בלי להתחקות אחר אירועי העבר שטלטלו את הממלכתיות בגרסתה הלאומית-חילונית. המאמרים בגיליון מלמדים שתחושת המצוקה של המוחים אינה משבר שנוצר יש מאין, כי אם תוצר של תהליכים חברתיים ופוליטיים מורכבים שהובילו לתחושה מתעצמת של אובדן זהות בקרב מי שתופסים את עצמם כנושאי הממלכתיות – בעלי ההון, מעמד הביניים הוותיק, הממסד המדינתי והמשפטי, מנהלים בכירים וקצונה גבוהה. מצד שני, הצלחתה של המחאה טמונה בדיוק ביכולתה לייצג את המהלכים הקונקרטיים של הקואליציה בראשות נתניהו כ"שבר", "משבר" וחציית גבול בין דמוקרטיה שלמה לדיקטטורה דיסטופית. באופן אירוני, הצלחה זו גם מגבילה את המחאה ואף יכולה להביא לכישלונה: הנרטיב הדיכוטומי של דמוקרטיה טוטלית לעומת דיקטטורה דיסטופית מדיר את אזרחי ישראל הערבים-פלסטינים, את יוצאי אתיופיה וחלקים מהציבור היהודי המזרחי, שאינם חשים שישראל בדמותה הנוכחית היא דמוקרטיה טהורה ואינם חווים שוויון הזדמנויות.

ואולם בעובדה שעבודת הפרשנות הכרוכה במחאה היא דינמית ולא אחידה טמון גם פוטנציאל לפעולה רדיקלית וחדשנית. כך למשל, גוטמן מראה כיצד בד בבד עם ההחלטה המודעת של מטה המאבק לא לערער על העדפתם של יהודים ועל אי־השוויון המובנה ללא יהודים בסדר הישן, התרחבות המחאה אפשרה ליותר ויותר ארגונים הפועלים למען שוויון אזרחי ונגד הכיבוש להשמיע את קולם, וליותר ויותר דוברים ודוברות מקבוצות מוחלשות להעלות סוגיות של אפליית מיעוטים יהודיים ופלסטיניים מעל כמות בפריפריה. כמו כן, למרות ההחלטה המודעת של ראשי המאבק לשמר את הסטטוס קוו, התעוררותה של החברה האזרחית היא תהליך דינמי ולא צפוי שטומן בחובו פוטנציאל לתביעות רחבות יותר לשוויון. יוליה לרנר וורברה פרטר מצביעות על דינמיות זו דרך התחקות אחר תפיסת הזהות המתעצבת של מהגרים מרוסיה, שחווים ורואים את המהפכה מתוך השוואה למשטר ברוסיה ולאור הפלישה של רוסיה לאוקראינה. הניתוח של לרנר ופרטר, הבוחן שינויים בתודעה האזרחית והפוליטית של חלק מיוצאי רוסיה שהיגרו לישראל בשנים האחרונות, מראה כיצד מעמדם כזרים וכמהגרים מקנה להם ראייה ביקורתית על ההתרחשויות בישראל ומעצב את תפיסתם האזרחית והפוליטית. חשיבותו של ניתוח זה אינה רק בהבנה שהוא מספק לנו בנוגע לתפיסתם של מהגרים חדשים מרוסיה את השינוי המשטרי בישראל; הניסיון לקרוא את המחאה דרך חוויה של הגירה וזרות גם מזכיר לנו עד כמה העבודה התרבותית־פרשנית הכרוכה בפעולת המחאה היא דינמית ורבת משתתפים, וכאן בדיוק טמון הפוטנציאל לרדיקליזציה של המחאה ולהרחבת מסריה אל מעבר לסטטוס קוו.

המשבר המשטרי בראי החינוך, שוק העבודה והצבא

לצד הדיון על ניגודי עומק ומאבקים פוליטיים העומדים בבסיס המשבר המשטרי, חלק מהמאמרים מספקים מבט עומק על השלכותיו של המהפך המשטרי המקודם כעת על שלוש זירות מוסדיות מרכזיות: חינוך, שוק העבודה והצבא. המבט המוסדי חושף את האופנים השונים שבהם אי־שוויון חברתי, כלכלי ואזרחי מזין משבר לגיטימציה של יסודות דמוקרטיים כמו שוויון ושלטון החוק אך גם מוזן על ידו. ניתוח המנגנונים וההגיונות המוסדיים הפועלים בזירות אלו מפרספקטיבה של זמן חושף את הסיכונים לרגרסיה והתפוררות חברתית וגם את ההזדמנויות לשינוי, הנפתחות במצב של משבר.

יריב פניגר דן בניגודי העומק בין "ממלכתיות" ו"מגזריות" שעיצבו את מערכת החינוך מאז כינונה בשנת 1953: מצד אחד – החזון של חלקים רחבים מן התנועה הציונית לכוון במדינה החדשה שלטון שנשען על תפיסה מדינית רפובליקנית המבקשת להגן על האינטרס הציבורי המשותף מפני השתלטות פוליטית של גורמים בעלי אינטרסים סקטוריאליים צרים, ומצד שני – החזון של ההנהגה החרדית לשמר אוטונומיה מלאה של חינוך חרדי. גם ראשי מפלגת המזרחי נאבקו כדי לשמר אוטונומיה חלקית של הזרם החינוכי שלהם במסגרת חוק החינוך הממלכתי, והם זכו להכרה כזאת בהגדרתו של החינוך הממלכתי־דתי. כך נוצרה בתוך החינוך הממלכתי הבחנה בין בתי ספר ממלכתיים שאינם משויכים פוליטית ובין בתי ספר ממלכתיים־דתיים, המזוהים ברובם הגדול עם קו מפלגתי ואידיאולוגי. השינויים שמקדמת הקואליציה הנוכחית – בסדרי עדיפויות בתקצוב, בהסתם של משאבים אל מחוץ למערכת הציבורית, בפוליטיזציה גלויה של משרד החינוך

ובפיצול תפקידיו בין כמה משרדים – עלולים לפורר סופית את היסודות הרעועים ממילא של החינוך הממלכתי בישראל. ואולם, כפי שמראה פניגר, החינוך הזה היה רחוק ממודל המערכת הציבורית המתבססת על עקרונות של שוויון ואזרחות משותפת, והוא אף קידם יעדים חברתיים, ובראשם הצינונות, שאינם נחלתן של קבוצות מיעוט גדולות בישראל. מכאן שיתכן כי הפתרון אינו להמשיך את המאבק בין תומכי המודל הרפובליקני למתנגדיו אלא דווקא לקדם מודל חדש, פלורליסטי יותר וריכוזי פחות, שיאפשר את קיומו של המגוון החברתי הרחב ויקפיד על שוויון אמיתי בהקצאת משאבים ובהעדפה מתקנת לאוכלוסיות מוחלשות.

מאמרה של אפרת הרצברג־דרוקר מסיט את מוקד הניתוח להשלכותיה הרות הגורל של המהפכה המשטרית על אי־שוויון המגדרי בשוק העבודה. כפי שהיא מראה, אף בשוק העבודה הוא זירה מוסדית שבה המהפך המגדרי בישראל יצא לדרך, המהפך הזה עודנו בראשיתו. למעשה, תמונת מצב של נשים בשוק העבודה בישראל בשנים 2012-2019 מלמדת כי אף שנשים משתתפות בשוק העבודה בשיעורים דומים לגברים ומשכילות יותר מגברים במוצע, הן עדיין אינן משתתפות שוות. הסיבות לאי־שוויון מגדרי רבות, אך הרצברג־דרוקר מפנה את תשומת הלב לשני היבטים בולטים במיוחד בהקשר הישראלי: המהפך המגדרי נעצר על מפתן הבית בכל הנוגע לחלוקת העבודה בספרה הפרטית, וקיימת הסללה מגדרית במוביליות הבין־דורית. היבטים אלו קושרים את אי־שוויון המגדרי בקשר הדוק למהפכה המשטרית, לפחות בשני מובנים. ראשית, באקלים הפוליטי הנוכחי, שבו מתגברים הקולות הדורשים להרחיק נשים ממוקדי כוח ולחזק את תפקידן המסורתי כרעיות וכאימהות, המהפך המשטרי משמעותו מהפך אנטי־פמיניסטי (ראו גם מאמרה של מיכל פרנקל). קידום סדר היום המגדרי של הקואליציה הנוכחית לא רק יסתום את הגולל על הישגים שהושגו במאבק על שוויון מגדרי, אלא הוא אף עלול להביא להרחבתם של פערים קיימים. שנית, כפי שהניסיון מלמד, כאשר הרשות המבצעת והמחוקקת מקדמות סדר יום פוליטי של אי־שוויון מגדרי בשם ערכים שמרניים פטריארכליים והטרו־נורמטיביים, הרי המאבק לצמצום אי־שוויון ולמיגור האפליה נשען על קיומה של רשות שופטת אוטונומית. היחלשותה כפי שמציעים מקדמי הרפורמה המשפטית, טוענת הרצברג־דרוקר, תוביל גם לפגיעה במיקומן של נשים בספרה הציבורית, ומן הסתם תפגע בהישגיהן בשוק העבודה.

סוגיות של הפרדה מוסדית ואי־שוויון חברתי והשלכותיהן על המהפך המשטרי נדונות גם בניתוח של יגיל לוי על זירה מוסדית מרכזית נוספת: הצבא. מאמרו של לוי דן בתוכניות ממשלת ה"ימין המלא" למסד את הפרדה הבלתי רשמית, שהתפתחה מאז האינתיפאדה השנייה, בין הצבא הרשמי – הסר למרותה של המדינה וחוקיה – ובין צבא השיטור בגדה המערבית, הפועל על פי כללים משלו בשירות המתנחלים ובשיתוף פעולה עם המיליציות שלהם, ובהן נוער הגבעות (ראו גם מאמרו של איתן אלימי). לוי טוען שטשטוש קיומו של צבא השיטור אפשר לצבא לשמר את הלגיטימציה שלו בקרב המרכז החילוני היהודי ולצמצם את חשיפתה של ישראל לביקורת בינלאומית (ראו גם מאמרו של לב גרינברג). אבל זהו מצב בלתי יציב, מאחר שחיילים חובשי כיפה ובני קבוצות פריפריה אתנו־מעמדית, שהם רוב מניינו של צבא השיטור, מתקוממים על כך שהמסד משלם מס שפתיים לציבוריות ה"נאורה" ואגב כך מתנער מהם וממערכת הערכים שבתוכה הם

פועלים. מפלגות המתנחלים חותרות כעת להפוך את צבא השיטור לרשמי, כחלק מניסיון לנרמל את הכיבוש ולהתאים אליו את המדינה ואת הנורמות שלה. אבל לוי מעריך שמהלך זה, שבו מוסר מסך הערפל מעל הסתירה המבנית שבין צבא הגנה ומשטר דמוקרטי ובין צבא שיטור ומשטר דיכוי, עלול להוביל למשבר לגיטימציה.

*

כפי שכתב ליאון שלף, כתב העת סוציולוגיה ישראלית נוסד בין היתר כדי לקדם דיון "במסגרת הפנימית, בשפה המקומית ובבמות משלנו", שכן "האקדמית הישראלית, שפניה מופנים לרוב כלפי חוץ, חייבת לזכור שיש לה מחויבות גם כלפי פנים, כלפי החברה בישראל וטיפוח תרבותה". כעורכות הנכנסות של כתב העת, אנו מסכימות עם הדברים בכל מאודנו. כישראליות וישראלים, יהודיות ופלסטיניות, יש לנו אחריות לפתח ידע סוציולוגי על החברה שבה אנו חיים. המשבר הנוכחי מזכיר לנו ש"בלי דמוקרטיה אין אקדמיה", וקיומה של הדמוקרטיה אינו מובן מאליו. כדי לשמור על הדמוקרטיה בחברה שלנו עלינו להיות נטועים ומעורבים בה, בין השאר דרך השתתפות מבוססת מחקר בשיח הציבורי. עלינו גם להצביע על הכשלים וההדרות של הדמוקרטיה הישראלית, שכמובן אינה מושלמת כלל וכלל. אנו רואות בסוציולוגיה ישראלית במה מרכזית לקידום שיח מחקרי חברתי שנטוע במרחב התרבותי, הדתי, האתני והלאומי של החברה בישראל. בגיליון זה, העוסק בניגודים המבניים, במאבקים ההגמוניים בין בלוקים חברתיים על קווי המתאר של התרבות הפוליטית בישראל ובחזונות מתחרים על דמותה ועתידה הרצוי של מדינת הלאום הישראלית, אנו מבקשות להמשיך שיח מחקרי חשוב זה ולקדם אותו. גיליון זה, שבמונחים אקדמיים נוצר במהירות הבזק במטרה לתרום לשיח הציבורי מניפה של מבטים סוציולוגיים על המשבר בזמן אמת, לא היה יכול לצאת לפועל בלעדי העבודה של אנשים רבים. תודתנו נתונה ל-24 סוציולוגיות וסוציולוגים שהרימו את הכפפה, נענו לאתגר שהצבנו בפניהם ונרתמו בהתלהבות לתרום לגיליון. תודה מיוחדת לעורכת הלשון לידר ארצי ולמעמדת ספי סיני על עבודתן המקצועית ועל נכונותן לעמוד בסד הזמנים המגביל. ומעל לכול, תודה והערכה מקרב לב לדנה שי, רכזת המערכת של סוציולוגיה ישראלית, אשר ניצחה על האופרציה ביד רמה, בתבונה וברגישות.